

De historische achtergrond van het dorpsgezicht St. Gerlach

R. C. Hekker

Op grond van de Monumentenwet van 1961 kunnen de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (thans WVC) en zijn ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (thans VROM) een bebouwd gebied aanwijzen als beschermd stads- of dorpsgezicht. Daarbij geldt als voorwaarde, dat er een duidelijk waarneembaar historisch verband bestaat tussen één of meer monumenten en de naaste omgeving. Met andere woorden: de oude structuur dient nog in hoofdzaak aanwezig te zijn en de jongere bouwmassa's mogen geen wezenlijke aantasting vormen van het historische stads- of dorpsbeeld. Daar de bescherming van stedenbouwkundige aard is, moet de betrokken gemeente – na het onherroepelijk worden van de aanwijzing – een bestemmingsplan vaststellen, waarin het karakter van het gebied is vastgelegd.

Aan de bescherming gaat uiteraard veldonderzoek vooraf. Bij het verkennen van landelijke nederzettingen in Zuid-Limburg bleek St. Gerlach (gemeente Valkenburg a. d. Geul) het beste voorbeeld van een klein straatdorp te zijn. Niet alleen bevatten de vrijwel gesloten wanden van de hoofdweg een aantal fraaie gevels van boerderijen en vielen de overige panden daarbij in schaal en ritme niet uit de toon, maar ook de buitenkant van de kern was gaaf gebleven. Aan de zuidkant strekte zich het terrein van kerk en kasteel – eertijds klooster – uit tot de Geul en aan de overige zijden vormden akkers, grasland en boomgaarden de begrenzing.

Het op 24 juli 1970 aangewezen dorpsgezicht omvat dan ook naast hoofdstraat en kasteelgebied een onbebouwde randzône. De beroepen, die tegen het openhouden van deze stroken werden ingesteld, zijn bij K. B. van 23 september 1975 ongegrond verklaard. De Kroon overwoog, dat de kern met het karakter van een straatdorp en met zes beschermde monumenten, tezamen met de eveneens be-

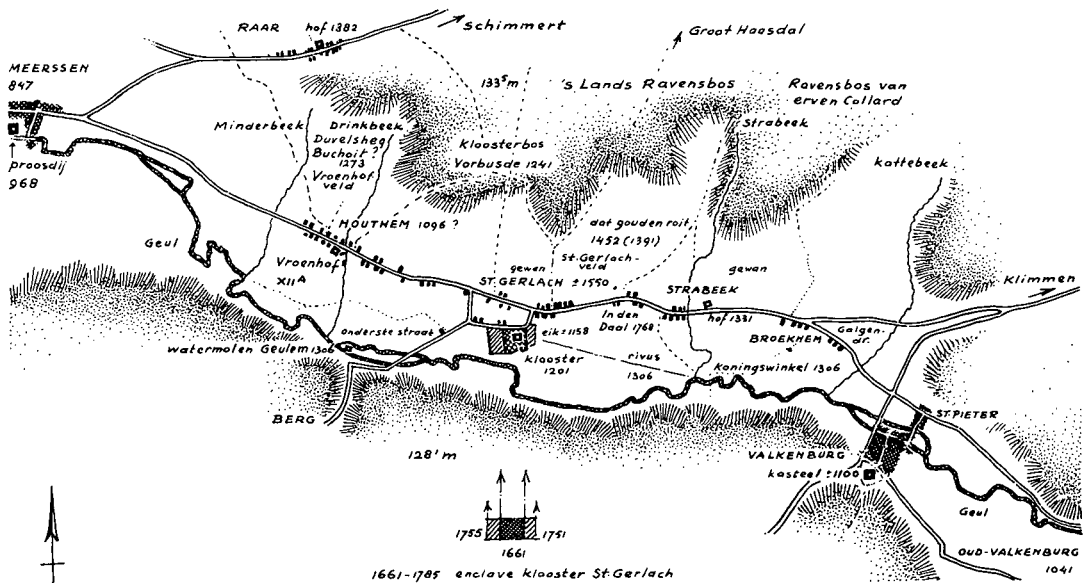
schermde gebouwen van het voormalige klooster, *een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid en het karakter van het geheel* en dat het handhaven van de open randzône van betekenis is voor het gezicht op en het behoud van de nederzetting.

In het Koninklijk Besluit valt de nadruk dus op esthetische waarden. En ook in de bij de aanwijzing behorende toelichting wordt niet gerept van de historische ontwikkeling, de vermelding van de oorsprong en de opheffing van het klooster daargelaten. Zelfs de vraag welk verband er kan zijn geweest tussen dorp en klooster – buiten het visuele – komt niet aan de orde. Gezien het grote belang, dat wordt gehecht aan de handhaving van de kenmerkende elementen van de nederzetting, lijkt het voor beter begrip gewenst te onderzoeken hoe ze zijn ontstaan en gegroeid. Daartoe dient eerst de vroeg-middeleeuwse toestand te worden gezien in de omgeving van het dorpsgezicht, het Geuldal tussen Meerssen en Valkenburg.

De proosdij van Meerssen

Al in de Romeinse tijd was dit deel van het Geuldal ontsloten door een weg, waarvan een restant bij Houthem is gevonden, en was het in gebruik bij bewoners van villae, waarvan eveneens grondslagen – nabij Meerssen en Houthem – zijn opgegraven (Hardenberg, 1960, pp. 125, 128, 142). De definitieve vestiging van het Merovingische gezag in het midden van de 5e eeuw leidde hier tot nieuwe eigendoms- en beheersverhoudingen. Waar Romeins staatseigendom en nederzettingen van enige omvang lagen, namen de Frankische vorsten de gronden als privé-eigendom in bezit, zoals achteraf blijkt uit oorkonden betreffende het domeindistrict Meerssen, waaronder ook Heerlen, Kerkrade, Simpelveld, Vijlen en Vaals ressorteerden. Buiten deze koninklijke goederen vormden gouwen de bestuurseenheden (Boeren, 1967, pp. 5-7).

Meerssen was het belangrijkste domein,

Figuur 1. Het Geuldal tussen Meerssen en Oud-Valkenburg ca. 1780 (naar: Kloosterplattegrond, ca. 1760; Kaarten van 's Lands Ravensbosch, 1768-79; Tranchot, 1805-07; Kadastrale minuutplans, ca. 1813-40, en archivalische gegevens).

want hier, *in loco, qui dicitur Marsna*, kwamen in 847 Lotharius I, Lodewijk de Duitser en Karel de Kale bijeen voor territoriale afspraken. In hetzelfde jaar wordt Marsna een *villa* (landgoed, eenheid van agrarische exploitatie) genoemd en in 851 een *palatium* (i. c. koningshoeve), toen de drie nakomelingen van Karel de Grote hier wederom overleg pleegden. In 870 vond in Meerssen de laatste bespreking plaats, waarbij Lodewijk en Karel de Lotharingse erfenis verdeelden en de Maas voorlopig de grens werd tussen Oost- en West-Francië. In deze periode werd het domein waarschijnlijk al beheerd door de graven van de Maasgouw, waarvan de vroegst bekende, Giselbert I, vermeld in 840/41 en 863, gehuwd was met een dochter van Lotharius I. Zijn zoon Reinier I bevocht in 882 de Noormannen bij Asselt, trad als heer en meester op in Meerssen en overleed daar in 915. Diens zoon Giselbert II beschouwde het oude koningsgoed ook als eigendom en

liet het in 939 na aan zijn weduwe Gerberga, dochter van Hendrik I van Oost-Francië (Habets, 1888, p. 10; Boeren, 1967, pp. 9, 17-18).

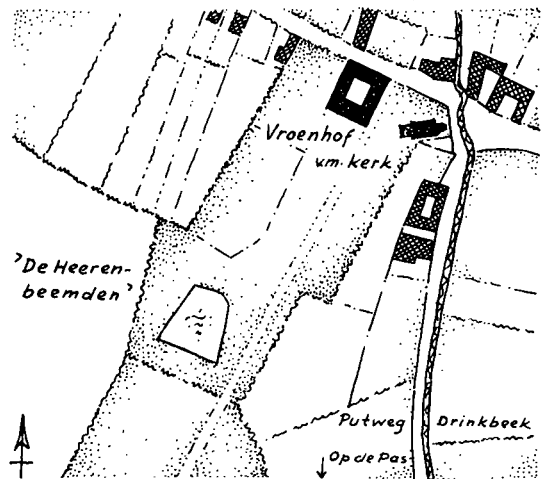
Gerberga hertrouwde met Lodewijk IV van West-Francië, verloor ook deze echtgenoot en schonk Meerssen cum annexis in 968 aan de abdij St. Rémy te Reims (of bevestigde een eerdere overdracht). Meerssen (waarin begrepen Beek en Klimmen) werd toen een *praedium* (domein) en een *allodium* (vrij bezit) genoemd, bevatte 82 *mansi* (i. c. bedrijfsjes) en strekte zich ten noorden van de Geul oostwaarts uit tot boven de latere kern van Valkenburg. Meerssen kreeg nu de status van proosdij met een wereldlijke voogd als rechter en legeraanvoerder. De voogdij, die doorgaans werd bekleed door de naburige graaf, kwam kort voor 1100 in handen van de heren van Valkenburg, die daarna de belangrijkste rol zouden spelen in het gebied (Habets, 1888, pp. 13-15; Van de Venne, 1951, pp. 51-52; Boeren, 1967, pp. 38, 75).

De heren van Valkenburg

De naam Valkenburg verschijnt voor het eerst in een oorkonde uit 1041, waarin keizer Hendrik III goederen in de Luiker Gouw in *villis Harive* (Herve), *Vals* (Vaals), *Apine* (Epen) en *Falchenberch* (het huidige Oud-Valkenburg) schenkt aan Ermengardis, een nicht van zijn vader Koenraad II. Daar de schenking kan worden opgevat als de bevestiging van een reeds ontvangen erfdeel, zou de grootvader van laatstgenoemd tweetal, graaf Richard van Metz (970-986), al heer van (Oud-)Valkenburg kunnen zijn geweest. Hoe dan ook, als opvolgster van Ermengardis wordt in 1075 een Ermentrudis genoemd als eigenares van onder meer een *praedium* in (Oud-)Valkenburg, waarna in 1101 Tiebaldus *de Falkenberge* als lid van de Luikse ridderschap optrad, die tevens als heer van Voeren-Fouron bekend stond. Deze Thibald zou (Oud-)Valkenburg hebben ontvangen via zijn vrouw Guda, die waarschijnlijk een dochter was van Ermentrudis. Eveneens is het aannemelijk, dat Thibald voogd was van de proosdij Meerssen en dat hij – verplicht om buiten zijn ambtsgebied te wonen – het eerste kasteel op de (nieuw-)Valkenburgse Heunsberg bouwde. De resten van deze in 1122 verwoeste burcht zijn kort geleden onder de bekende ruïne aangetroffen (Van de Venne, 1951, pp. 50, 52, 57-58; Corsten, 1984, pp. 163-168; Renaud, 1984, pp. 286).

Thibald stierf kinderloos kort vóór 30 april 1106 en zijn weduwe Guda in 1125, maar al in 1119 werd Goswinus van Heinsberg (ten noordoosten van Sittard) aangeduid met *de castello Falcomonte*. Mogelijk was Valkenburg toen wederom via de vrouwelijke lijn vererfd, waarbij de echtgenote van deze Gosewijn I, Oda (zuster van Thibald?) de bezitting via Guda had ontvangen. Hoewel pas hun zoon Gosewijn II in 1152 uitdrukkelijk voogd van Meerssen werd genoemd, ligt het voor de hand dat ook zijn vader dit ambt al bekleedde. In ieder geval poogde Gosewijn I, nog voordat hij heer

van Valkenburg was geworden – dus tijdens Thibalds bewind – invloed te verkrijgen in het territorium van de proosdij. Hierop wijst een duistere oorkonde uit 1096(?) waarin wordt gesteld, dat Gosewijn van Heinsberg een zeker *praediolum* (domeintje) in *Houltten* (Houthem) *ante Valcomberc* mocht verwerven, dat het kapittel van O. L. V. te Maastricht in pand had. De eigendomsverhoudingen in het gebied blijven voorlopig onduidelijk, want paus Adriaan IV bekrachtigde nog in 1157 het recht van het kapittel op bezit in *Holthem*, terwijl ook de abdijs van Rolduc in 1130 van een particulier 1½ mansus in *Holtzheim juxta Mersene* (bij Meerssen) had ontvangen. De kern van het gebied kwam echter in handen van de Heinsbergers, gezien een familieovereenkomst van kort voor 1190, waarbij de *villa Holthem* werd overgelaten aan

Figuur 2. De Vroenhof te Houthem ca. 1840 (naar: Kadastraal minuutplan). Hier lag mogelijk al de kern van het domeintje in *Houltten ante Valcombere*, vermeld in 1096(?), maar zonder twijfel het 12e-eeuwse centrum van de *villa Holthem* met de in 1145 genoemde kapel (van 1587 tot 1808 parochiekerk) en de bij *den hoff* (1388) behorende *des heerenbeemden* (1366). Ten noorden van de weg lagen de akkergronden, waaraan in 1273 – toen het gebiedje Valkenburgs leengoed was geworden – een deel van het bos *Buchoit* werd toegevoegd.

Gosewijn IV van Valkenburg, voogd van Meerssen (Habets, 1869, pp. 6-7; Habets, 1888, p. 19; Van de Venne, 1951, pp. 52-54, 67; Corsten, 1984, pp. 168-170).

St. Gerlach

De komst van de kluisenaar Gerlach tussen 1157 en 1159 in het gebied van Houthem zou grote gevolgen hebben voor de omgeving. Zijn optreden is uitvoerig beschreven in een te Maastricht in 1600 gedrukte hagiografie naar een sindsdien verdwenen handschrift uit ca. 1218-'25 van een Norbertijn uit het klooster St. Gerlach. De daarin verstrekte en betrouwbaar gebleken gegevens kenschetsen Gerlach als een typisch 12e-eeuwse boeteling. Na een werelds leven als ridder kwam hij door het overlijden van zijn vrouw tot inkeer, maakte via Rome een bedevaart naar Jeruzalem en vestigde zich onder goedkeuring van paus Adriaan IV als heremiet met een persoonlijk statuut in Houthem. Tot onderdak koos hij hier een holle eik op zijn eigen stukje land (*fundus*). De omgeving hiervan was bezit van de familie Heinsberg (-Valkenburg), zoals mag worden afgeleid uit de schenking van 1½ mansus aan het ca. 1140 door Gosewijn II gestichte klooster van Heinsberg, een terrein, dat in 1165 met *ad quercum* (bij de eik) werd aangeduid. En kort voor dit jaar had Oda uit het Huis Heinsberg (de weduwe van Gosewijn I?) als *domina fundi* aan Gerlach een om diens *cella* gelegen strook grond geschonken. De term *cella* zou al kunnen wijzen op de kluis (met kapel), die op bevel van de bisschop van Luik was opgericht, nadat de proosdij, waaronder de eigenzinnige heremiet kerkelijk ressorteerde de eik had laten omhakken (Habets, 1869, p. 3; Damen, 1956/'57, pp. 50, 54-55, 60-65, 70-71, 77-78).

Het eerbetoon aan de kluisenaar groeide na diens dood in 1164/65 uit tot een heilige-verering, die Gosewijn IV van Valkenburg in 1201 deed besluiten bij het graf een klooster te stichten voor de religieuze verzorging van de pel-

grims. Daartoe riep hij de medewerking in van de proost van het door zijn grootvader Gosewijn II gestichte Norbertijner convent te Heinsberg. Deze zond mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen en zo ontstond op het terrein van de kluis (kennelijk vergroot met de Heinsbergse 1½ mansus), dat in 1202 nog de *locus* (plaats) *sancti Gerlaci* heette, een in 1231 en '32 met *ecclesia* (kerk, godshuis) aangeduid complex, dat in 1233 *monasterium sancte Marie de sancto Gerlaco* werd genoemd. In het laatste kwart van de 13e eeuw werd dit dubbelklooster een convent van adellijke Norbertinessen (Franquinet, 1877, pp. 2, 5-7; Haas, 1971, pp. 3-6).

Om over inkomsten te kunnen beschikken ontving het klooster van begin af aan door Zuid-Limburg verspreide landerijen of opbrengsten daarvan, terwijl het zelf ook aankocht. De bewaard gebleven akten bevatten verschillende gegevens, die licht werpen op de toestand in het omringende gebied. In 1231 kocht het klooster van een particulier enige *agros* (akkers, landerijen) te *Holteim*, waarvoor cijns verschuldigd was aan het kapittel van O. L. V. te Maastricht, dat dus lang na de genoemde pauselijke bul van 1157 nog rechten kon doen gelden. In 1232 deed een andere particulier hetzelfde met land, waarvoor hij aan Thorn cijns moest betalen, maar de plaatsaanduiding luidde nu: *sub dominio de Valkenburch, in predio quod vocatur Holthem* (onder de heerschappij van Valkenburg, in het domein Houthem), terwijl een kloosterzuster als *laat* (cijnsplichtige) werd aangesteld. Dit *praedium* werd in 1241 door Dirk II van Valkenburg al zijn *allodium* (vrij bezit) genoemd, toen hij verklaarde, dat hij het daarin gelegen bos *Vorbuse* had verkocht aan het convent; het Kloosterbos op de hellingen boven Houthem-St. Gerlach is het restant ervan. Dezelfde Valkenburger sprak in 1254 weer over zijn *allodium* bij de schenking van vier aldaar gelegen *bonuaria* (bunders). Hierbij kwamen in 1279 nog door aankoop alle *bona* (goederen) en *mansionarii* (i.c. cijnsplichtigen),

waarover de abdij van Rolduc sinds 1130 beschikte in *Houthem* in het land en rechtsgebied (*in terra ac jurisdictione*) van de heer van Valkenburg. De overige middeleeuwse akten over Houthem hebben slechts betrekking op de aankoop van jaarrenten uit gronden (Franquinet, 1877, pp. 5, 6, 9, 12, 23; Haas, 1971, p. 39).

De maatschappelijke toestand

In het voorafgaande is geschetst hoe het koninklijke domein Meerssen in handen kwam van zijn voogden, wier erfgenamen het aan de abdij te Reims schonk, die het tot proosdij bestemde, die weer een voogd van buitenaf kreeg – de heer van Valkenburg – waarna de geschiedenis zich herhaalde. De proosdijvoogden verwierven in hun ambtsgebied niet alleen gronden, die ze vervolgens als allodium – vrij bezit – beschouwden en stichtten er een klooster, dat zich zelfstandig ging gedragen, maar zij breidden in de loop van de 13e eeuw ook hun kleine heerlijkheid uit ten koste van het proosdijgebied. Een vroeg gegeven is de genoemde passage uit 1231 over cijnsgrond *sub dominio de Valkenburch, in predio ... Holthem*. Sterker is de uitdrukking van Walram I in 1270 over de ligging van het klooster *in terra nostra et in dominio nostro*, dat hij tevens vertaalt met: *in onsen lande ende in onser heerscapdyen* (Franquinet, 1877, p. 6, 18, 19). De heerlijkheid omvatte (in 1364): *dat huys Valk, die stat, Houthem, sente Ghyrlach en Aldevalk* (Oud-Valkenburg) (Van de Venne, 1951, p. 54).

Bij het schetsen van de ontwikkeling zijn verschillende feiten en begrippen vermeld, die wijzen op een maatschappelijk stelsel, dat zijn stempel drukte op de structuur van agrarische nederzettingen. Voor een bescheiden dorpsgebied als dat van Houthem-St. Gerlach kan de middeleeuwse geschiedenis uiteraard niet tot in detail worden gereconstrueerd. Enerzijds is nog geen oudheidkundig bodemonderzoek verricht, anderzijds vormen de schriftelijke gegevens sinds ca. 1100 natuurlijk geen sluitend geheel en zijn de aanduidingen daarin, die

voor belanghebbenden voldoende waren, voor het nageslacht vaak moeilijk te interpreteren. Bovendien blijkt uit de bronnen, dat er al vóór 1100 ingrijpende maatschappelijke veranderingen op gang waren gekomen en dat soms ook oude termen een nieuwe betekenis kregen. Duidelijkheidshalve zal dan ook een algemeen beeld worden gegeven, dat met behulp van het historisch materiaal over Houthem-St. Gerlach word verscherpt.

De Frankische domeinen zijn ontstaan, waar goede verbindingen gepaard gingen met een terreingesteldheid, die voldeed aan de eisen van het toenmalige agrarisch bedrijf. Hiertoe waren naast waterlopen vier bases nodig: weiland, hooiland, akkers en woeste gronden voor bouwhout, brandstof en aanvullend veevoer. Een domein of *villa* (landgoed) vormde een eenheid van agrarische exploitatie en werd verdeeld in drie gebieden: 1. de *terra indominitata* of het *vroonland*, dat rechtstreeks voor de grondheer werd uitgebaat door zijn bedrijfsleider (*villicus, meier*), die in het domeincentrum (*curtis, hof*) woonde; 2. de *tenures* of *mansi*: kavels, die voor (aanvankelijk) horige grondbewerkers (*laeti, laten*) werden bestemd; en 3. de woeste gronden. Indien een domein uitgestrekt was en mogelijkheden bood voor meer intensieve benutting, ontstonden op ruime afstand van de kernbebouwing kleine satellieten voor grondbewerkers. Deze excentrische boerderijtjes konden dan weer worden ondergebracht in een afplitsing van het domein, die als zelfstandige *villa* eenzelfde indeling kreeg (Hekker, 1981, pp. 12, 14).

De gegevens omtrent Houthem passen in deze ontwikkeling. De naam wijst al op een Frankische vestiging in een bosrijke omgeving en de fysisch-geografische toestand wijst op een vroeg agrarisch gebruik. Alle voorwaarden hiertoe waren op ruime schaal aanwezig en zijn nog steeds herkenbaar. Langs de Geul strekte zich op ca. 60m + NAP een brede strook beemden uit voor hooi- en weilanden, daarna volgde een smalle zône op ca. 70m + NAP voor

weg en erven en dan kwam de lössgrond voor de akkers in beekvalleien en op heuvelflanken, begrensd door bossen tot de kruin van het hoogplateau op ca. 135m+NAP. In de zône langs de weg kunnen al enkele van de 82 *mansi* hebben gelegen, die Gerberga in 968 schonk aan St. Rémy, want in Meerssen, dat in 1526 nog slechts 58 huizen telde (De Maasgouw 1879, p. 3), zullen zeker niet alle grondbewerkers van het domein hebben gewoond.

Ruim een eeuw na de schenking van Gerberga was er in ieder geval reeds een bewoond agrarisch complex in Houthem, het *praediolum* (domeintje), dat in 1096(?) onderwerp vormde van genoemde transacties tussen het kapittel van O.L.V. en Gozewijn I. Uit die overeenkomst blijkt tevens, dat 'buitenstaanders' grond konden verwerven in het proosdijgebied, hetgeen verband moet hebben gehouden met de emancipatie van de *laten*, die inmiddels van horige grondbewerkers cijnsplichtige eigenaren waren geworden. Het domeintje was vermoedelijk al vóór 1145 een volledige *villa*, want toen telde het proosdijgebied 5 kapellen, waaronder – blijkens een plaatsopgave uit 1197 – één in Houthem. In 1182 werd dit bedehuis uitdrukkelijk de *capella* van de *villa Houthem* genoemd en met de inkomsten uit tienden door paus Lucius III in kerkelijk opzicht onder de proosdij gesteld (Habets, 1888, p. 28).

Aan de situering van het domeincentrum herinnert nog het in 1865 herbouwde huis 'Vroenhof' (in 1388 *den hoff*, in 1391 en 1452 *de hof van Houthem*) met aan de Geulkant richting Meerssen de sinds 1366 vermelde *des heerenbeemden* en op het huisperceel het vroegere dorpskerkje. De voorgangster van dit in oorsprong middeleeuwse gebouwtje was de eerder genoemde kapel, waarvan ligging en ouderdom kunnen wijzen op een stichting door de domeinbezitter (Gosewijn II, 1128-'67/68), zodat de pauselijke uitspraak in 1182 een gevolg zou zijn geweest van een besluit van het derde Late-raanse concilie in 1179, waarbij het eigen-kerkrecht werd afgeschaft (Habets, 1888, pp. 19,

28; Habets, 1869, pp. 10, 54-55; Franquinet, 1877, p. 127; Van de Venne, 1951, p. 53; Munsters, 1967, pp. 454, 467).

De *villicus*, die in het domeincentrum het bedrijf voor de grondheer leidde, behoorde aanvankelijk tot de halfvrijen en vervolgens tot de *ministeriales* (dienstmannen), die hun bedrijfsgebied vaak als leengoed kregen en zich sinds de 12e eeuw tot de *militēs* (ridders) gingen rekenen. Voor het domein Houthem kan deze ontwikkeling worden afgeleid uit twee oorkonden van Walram I van Valkenburg. In 1273 verklaarde deze, dat hij 30 bunder van zijn bos Buchoit *ad agriculturam redacta seu redagenda* (aan de landbouw(grond) toegevoegd of toe te voegen) had verkocht en tegelijkertijd in leen gegeven aan Arnoldus *de Hoitheim*, zijn *fidelis* (onderleenman), waarna dezelfde hereboer-ontginer in 1288 *miles* (ridder) werd genoemd. Daar de vroomhof in 1274 onder de Valkenburgse leengoederen voorkomt, moet Arnoldus hiermee beleend zijn geweest; voor de acht andere 'Van Houthems' in de 14e-eeuwse akten is geen rechtstreeks verband met de hof te construeren. Dit is wel het geval met de schildknaap Winant *van Houthem*, die in 1452 optrad bij een transactie inzake laatgoed onder de *hof* aldaar (Hekker, 1981, pp. 12-13; Habets, 1869, p. 16; Franquinet, 1877, pp. 21, 27, 37-40, 88, 127; Haas, 1971, p. 76).

De maatschappelijke stijging van villicus tot ridder-onderleenman was een weerspiegeling van de opgang van vorstelijke vazal tot territoriale heer. En zoals deze een burcht optrok, zo bouwde de nieuwe ridder in navolging ervan een kasteeltje of herenhuis met een boerderij ter plaatse van de oude hof. Bij spreiding van zijn grondbezit vormde hij vaak een nieuw agrarisch complex met een pachthoeve als centrum, terwijl hij ook weer achterlenen kon uitgeven. De pachter wordt dan in de Limburgse rechtsbronnen hoevenaar, akkerman of ploeger genoemd en de cijnsplichtige: keuter. De overdrachten, splitsingen en samenvoegingen van leengoederen en de transacties met cijns-

plichtigen werden tenslotte zo ingewikkeld, dat in de loop van de middeleeuwen leen- en laathoven werden ingesteld, waar de administratie plaatsvond.

In het kleine gebied van Houthem met sterk versnipperd grondbezit zijn op de bescheiden leengoederen geen kastelen ontstaan, maar slechts herenhuisen c.a. zoals op de oude Vroonhof, op het ten oosten ervan gelegen Gurtzenich-leen – in 1381 de *houve te Hoithem* – en in Strabeek op de buitenbezitting van de heer van Berg de Strabe(ke)rhof, in 1331 de *hof te Strobeke* (Habets, 1869, p. 16; Franquinet, 1877, pp. 41-42). De geringe oppervlakte van de beschikbare landbouwgronden leidde in dit tijdvak evenals elders in West-Europa tot ontginningsactiviteiten, zij het hier weer op kleine schaal. De verkoop van een deels geroid bos aan Arnold van Houthem in 1273 kwam reeds ter sprake. Op het plateau boven Houthem exploiteerde het klooster in 1382 het ontginningsgebied Roderen (thans Raar), dat oorspronkelijk wellicht een geheel vormde met het in 1241 van Dirk II gekochte Vorbusde, terwijl boven St. Gerlach in 1391 *dat gouden roit* wordt vermeld, waarnaar de huidige Gouden Roodweg heet (Franquinet, 1877, pp. 76, 127).

De positie van de heren van Valkenburg scheen door de groei van hun bezit en uitbreiding van hun rechtsgebied – ook buiten Houthem vaak ten koste van de proosdij – in de 13e eeuw steeds sterker te worden. Reeds als proosdijvoogd hadden zij over hun goederen en rechten ondervoogden aangesteld. De vroegst bekende was Theodoricus *aduocatus Marnensis* (Meerssense voogd) in 1202, die tussen 1228 en 1237 door Beatrix *domina jn ualkeimburch* en haar minderjarige zoon Dirk II tot hun *ministeriales* (dienstmannen) werd gerekend. Nadat het proosdijgebied gedeeltelijk was ingepalmd, klommen die ambtenaren uiteraard op tot voogden van de heerlijkheid. De zogenaamde Brabantse expansie naderde Zuid-Limburg echter al en in 1274 voelde de rijkswal Walram I zich genoopt voor onder meer

zijn goed Houthem hertog Jan I als leenheer te erkennen. Hierop volgde een onduidelijke periode, waarna in 1334 door de Franse koning werd beslist, dat aan Dirk IV van Valkenburg de heerlijkheid toebehoorde. Nadat diens geslacht in 1352 in mannelijke lijn was uitgestorven, kwam er een successiestrijd, waarbij de keizer een paar maal ingreep, onder meer door het Land van Valkenburg in 1357 in leen te geven aan Willem van Gulik en het tot graafschap te verheffen. Tenslotte werd het land in 1365 verworven door hertog Wenceslaus van Brabant, maar het bleef onder diens drossaard autonoom. Voor de lagere rechtspraak werd ook Houthem autonoom, toen het vóór 1447 (wellicht al ca. 1391) een eigen schepensbank kreeg met een gerechtsplaats onder Broekhem: de Galgendriesch. Voor die tijd ressorteerde het onder de schepensbank van de proosdij (Van de Venne, 1951, pp. 54, 79, 102, 111-112, 114; Franquinet, 1877, pp. 124, 127; Habets, 1869, p. 24).

Klooster en gehucht St. Gerlach

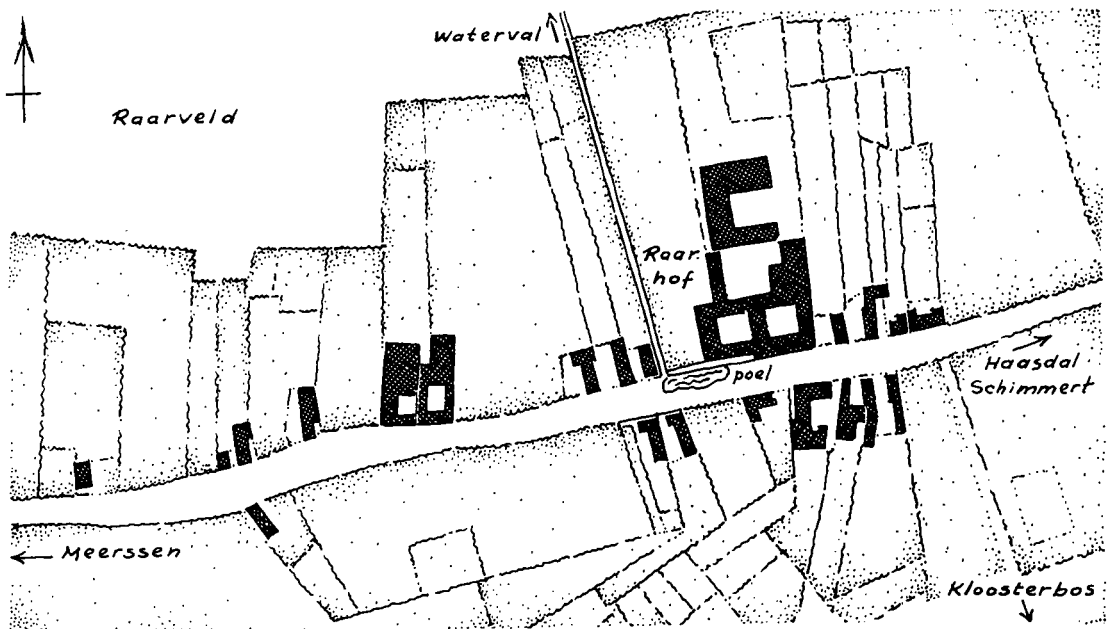
Het gebied van Houthem had in de loop van de 13e eeuw, toen het aan het wereldlijk gezag van de proosdij was onttrokken, al vrijwel dezelfde omvang als de in 1940 opgeheven gemeente. De bebouwing bestond buiten het domeincentrum en het klooster slechts uit kleine boerderijen op de oude laatgronden. Ze lagen voornamelijk langs de hoofdweg en in groepjes naast elkaar, zodat de bewoners van dergelijke kavels veelal *reyngenoten* werden genoemd, naar rein-grens, bijvoorbeeld in 1382 bij de kloosterhoeve in Raar (Franquinet, 1877, p. 76). Door de gewijzigde eigendomsverhoudingen en versterkte agrarische exploitatie kon een zekere verdichting ontstaan in de vorm van een open lintbebouwing, die nog in het kadastrale minuutplan van Houthem herkenbaar is. Toch werd al in 1366 over het midden en het einde (westwaarts) van het *dorp Houtheym* gesproken bij de plaatsbepaling van twee boer-

derijen (Franquinet, 1877, p. 55).

Over de situatie in de onmiddellijke omgeving van het klooster berichtte Walram I in 1270, toen hij een verharde weg schonk aan de zusters van het convent: *publicam stratam per quam cotidie per villam predicti sancti Gerlaci communis fit transitus*, volgens de gelijktijdige Middelnederlandse versie: *eyn ghemeyne openbaer strate ouermids (over) willighe (welke) eyn ghemeyne ganc is totten dorp van sint Gerlach*. De beschrijvers van het kloosterarchief zagen hierin 'de weg door het dorp St. Gerlach', maar de Latijnse tekst spreekt duidelijk van een openbare verharde weg voor dagelijks verkeer naar (per, tot) de *villa*, het *dorp*; daarbij moet de daarop volgende genitief-constructie worden opgevat als 'van af' het voornoemde (dat wil zeggen convent van) St. Gerlach. De term *villa* betekende nu niet meer landgoed, maar de daaruit voortgekomen bebouwing, i.c. langs de weg door Houthem. Onder die open lintbebouwing

kunnen nog wel een paar geïsoleerde boerderijtjes bij het klooster zijn gerekend, maar van een dorp St. Gerlach was hier nog geen sprake. De verbinding uit 1270 moet de thans verdwenen weg zijn, die blijkens een 18e-eeuwse kloosterkaart bij *De oude Poort* begon en op het kadastrale minuutplan langs de eerste boerderij op de hoofdweg aansloot (Franquinet, 1877, pp. 17-20; Haas, 1971, p. 72).

Aan de Geulkant van het klooster werden in de volgende jaren ook enige technische werken uitgevoerd. Aan de zuidwest-zijde richting Berg stond het kapittel van St. Servaas te Maastricht in 1279 een strook grond van zijn allodium (cijnsland) af ten behoeve van de ringmuur om het convent. En in 1306 schonk Reinoud I een waterloop (*rius*), die de zusters hadden laten graven van *Konincswinkel* via het kloosterterrein *prope molendinum Goswynj de Bergh* (dus tot bij de watermolen van de heer van Berg in Geulhem). Het eerste stuk tussen de

Figuur 3. Het ontginningsgehucht Raar, gem. Meerssen, ca. 1813 (naar: Kadastraal minuutplan). De Raarhof is voortgekomen uit de in 1382 beschreven kloosterhoeve, terwijl een gering aantal van de kleine panden is ontstaan uit de bedrijfjes van de toenmaals onderhorige reingnoten.

Geulbocht bij Koningswinkel ten zuidwesten van Broekhem en de oprijlaan van het kasteel is nog aangegeven op het kadastrale minuutplan (Franquinet, 1877, pp. 24, 36-37; Haas, 1971, pp. 74-75, 80).

De groei van bebouwing buiten de kloostermuren tot een gehucht St. Gerlach zou op het eerste gezicht kunnen worden afgeleid uit de toevoegingen bij persoonsnamen. Zo waren in 1316 als getuigen bij een schenking aan een kloosterzuster aanwezig: Winricus Faber (smid) *de Sancto Gerlaco* en Giso *de Sancto Gerlaco*. Uit de nadere aanduiding 'schepenen' volgt echter, dat ze lid waren van de laathof van het convent en als cijnsmannen hiervan hun toenaam kregen. Ook de 'Van Gerlachs', die in akten uit 1366 en 1389 voorkomen, werden blijken de context als dienstverlenenden zo genoemd. Pas een overeenkomst uit 1452 voert in de goede richting. De schepenen van Houthem verklaarden toen, dat Johan Ghysen son in 1391 laatgoed had van de heer van Valkenburg in de *hof van Houthem (onder dat gouden roit en inder Wynantzdail)* en dat hij in het *dorp* een *hoeuereie* bezat, die *Johan Ghysens son guet* werd genoemd en die aan het klooster hoefde. De ligging van dit bedrijf (serf) wordt nader omschreven in een inkomstenregister van ca. 1588: *bona dicta Johan Gysen guedt in sancto Gerlaco*, terwijl daarentegen van elk van beide laatgronden werd gezegd, dat *Conventus sancti Gerlaci* (i. c. kloosterterrein) aan één kant de begrenzing vormde. Aangezien elders nog sprake was van een *domus et curtis* (huis en hof) *in villa* ('dorp') *Sancti Gerlaci*, moet er al een gehucht zijn geweest, dat met de naam van het klooster werd aangeduid. Dit volgt ook uit een opgave van buurten, die in 1558 de verplichting konden krijgen gebruik te maken van de Valkenburgse dwangmolen waaronder Houthem, *St. Gerlach*, Brochem (Broekhem) en Strabach (Strabeek). Verspreide boerderijengroepjes, die volgens de akte van 1452 nog tot het *dorp* Houthem behoorden (dat in 1526 nog slechts 35 woningen telde), werden dus een eeuw later als afzonderlijke

buurten beschouwd (Haas, 1971, p. 81; Franquinet, 1877, pp. 55-56, 85, 127-128, 189; Habets, 1869, p. 18; Philippens, 1983, p. 211).

De aard van de middeleeuwse boerderijen in Houthem-St. Gerlach is niet beschreven, maar van de kloosterhoeve in de ontginning Roderen (Raar) is een pachtcontract uit 1382 bewaard, dat een goede indruk geeft. Er werd toen bepaald, dat Goesen Gerart soene van Roetheym (Rothem bij Meerssen) het bedrijf *te haluer wenningen nogen joer lanc* (drie maal drieslag) zou pachten. Zoals gebruikelijk was hij dus een zogenaamde halfwin of halfer, die 50% van de opbrengst afdroeg. Daarbij moest hij de helft van het (gedorste) koren met de binnengekomen korentienden op eigen kosten naar St. Gerlach brengen, maar al het stro zou op de hoeve blijven *tot onser beyder vees behoue ... Ende dar om sal siin vee dat teende stroe orberen ende eten gelijc onsen vee*. Voorts moest Goesen de mest op de juiste tijd op de bedrijfsgrond voeren, terwijl hij jaarlijks nog 2 bunder land diende te mergelen (toevoeging van calcium tegen verzuring van de zware leemgrond). Op deze akkers mocht in wisselbouw *euen* (evie: een slecht soort haver) en *wicken* (wikke als paarde- en schaapsvoer) worden geteeld (Franquinet, 1877, pp. 76-77).

Naast enige paarden van de pachter zouden beide partijen samen 5 *melc cuy* houden, waarbij 2 *kaluer* per jaar zouden worden gefokt, terwijl men ook *die boter ende kese ... van meye tot sinte remeydsdage* (1 oktober) zou delen. Verder bestond de gezamenlijke veestapel uit 30 *verken* en 2 *verkens mueder* (zeugen), waarvoor het klooster *sceyt cors* (geschoten koren) of *gersten* gaf, en uit 5 *vierdel scope* (dus 100 schapen), waarvoor nog extra evie werd verstrekt. Bovendien was voor *den sceper ende sinen honde* nog respectievelijk 8 vat rogge en 4 vat gerst beschikbaar. Behalve van akkers, waarop ook *ruepsoit* (het oliehoudende raapzaad) wordt vermeld, is nog sprake van *die broecke*, waarmee groenland aan de Geul zal zijn bedoeld. Tenslotte mocht de pachter geen *geyse* (ganzen) houden, kreeg hij voor *heren dinste*

slechts vergoeding bij overnachting elders en was hij verplicht gaten in de leemwand en het strodak van huis en schuur tot een kostengrens van 3 schellingen voor eigen rekening te dichten: *loker aen den husengen of scuren die men maken ende stoppen bennen drie scinlingen guet gels maech* (Franquinet, 1877, pp. 77-78).

De kloosterhoeve van 1382 in Raar bestond dus uit twee hoofdelementen: een woonhuis en een schuur, beide opgetrokken in vakwerk met beleemd vlechtwerk als vulling. Gezien de nog resterende laat-middeleeuwse voorbeelden, zoals in het oude ontginningsgehucht Raren bij Vaals, en de traditionele situering in het algemeen zal ook bij de kloosterhoeve de woning haaks op de weg zijn geplaatst met vóór de lange ingangsevel de mestvaalt en hierachter – evenwijdig aan de weg – de schuur met een dwarsdeel tussen twee tasvakken en – in verband met het weinige grootvee – een dwarsstal onder hetzelfde dak. In het pachtcontract van 1382 worden nog *reynngenoten* vermeld bij de kloosterhoeve, maar het waren er niet veel, want het *gehucht Raer* telde in 1526 slechts 8 hui-

zen (De Maasgouw, 1879, p. 3). De boerderijtjes van de reingenoten hadden in beginsel dezelfde opzet als de grote hoeve, zij het dat de woning bescheidener was en er meer variatie voorkwam bij de plaatsing en omvang van bijgebouwtjes. Het verschil in karakter tussen de lintbebouwing in Raar en in St. Gerlach zal miniem zijn geweest, ook al omdat er vanouds strenge voorschriften golden voor de breedte van wegen, voor de afwateringsgreppels aan weerskanten en daarachter weer voor de rooilijnen van opstallen en heggen. Een ordonnantie van 1510 voor de Landen van Overmaas, waaronder Raar en St. Gerlach vielen, bevatte op basis van de traditie een uniforme regeling (Hekker, 1981, pp. 23-26; Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 1872, pp. 343-345; Harmsen, 1958/'59, p. 429).

Het Partagetractaat

De geleidelijke ontwikkeling van klooster en gehucht werd ruw onderbroken door de Tachtigjarige Oorlog. In 1574 staken de Staatse

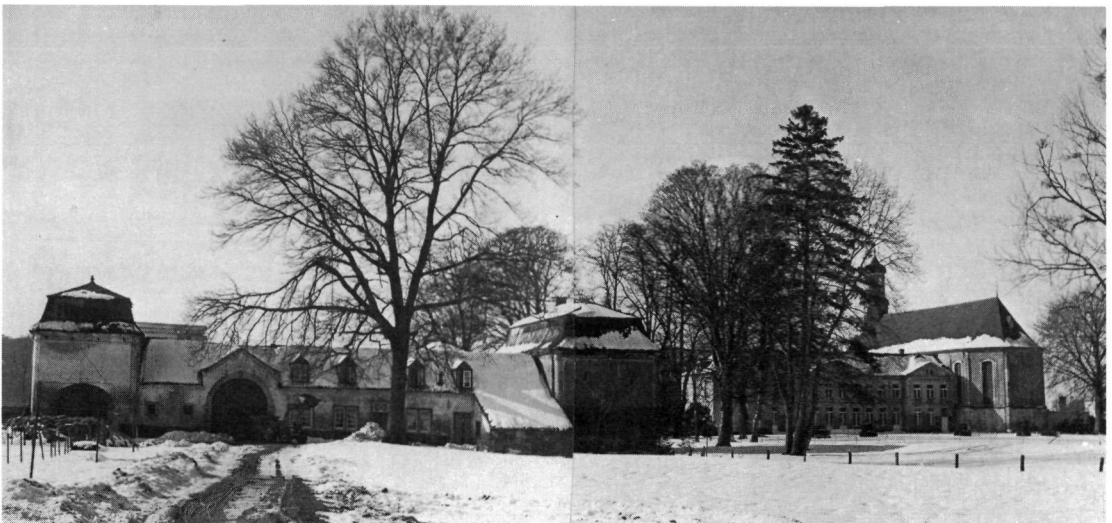
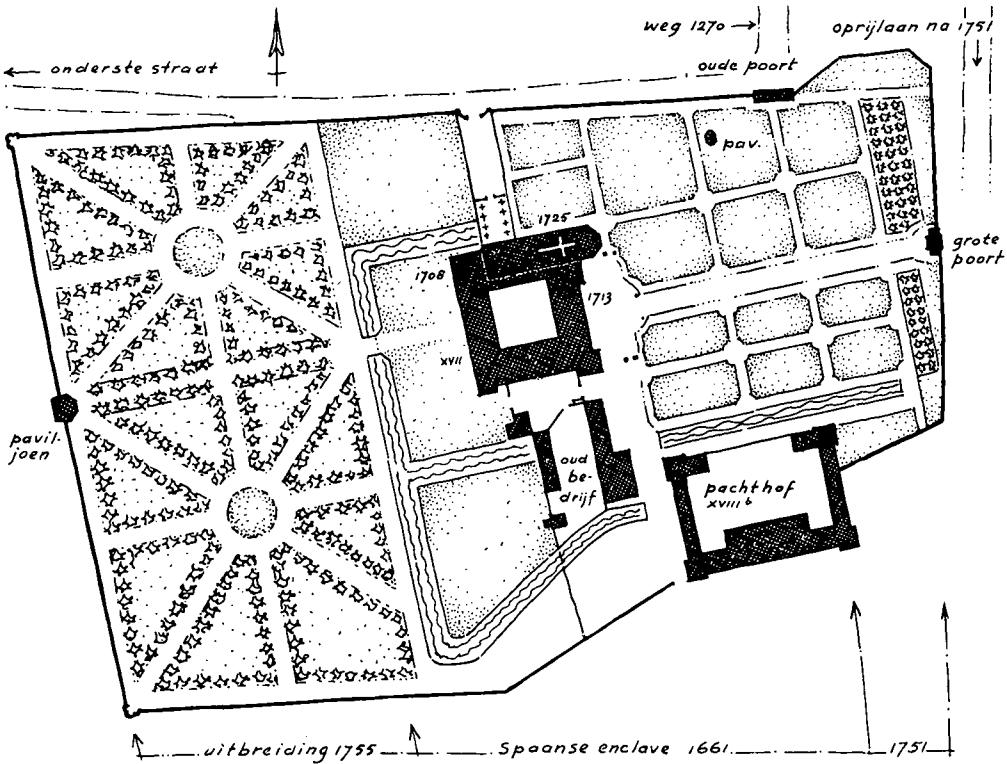

Foto a. Oostzijde van het voormalige kloostercomplex: links de pachthoeve (XVIIIb), rechts de proostvleugel uit 1713 - thans kasteel - en de kapel uit 1720-25, sinds 1808 parochiekerk. Foto: F.J. Jansen, 1971.

troepen het klooster in brand en vier jaar later gebeurde dat nog eens, terwijl de dorpsbebouwing natuurlijk niet gespaard bleef. Na hervestiging van het Spaanse gezag gingen de zusters over tot herbouw van het convent, waartoe ze eigendom verkochten en naar nieuwe inkomsten zochten, onder meer uit de verering van de niet-gecanoniseerde heilige. Aldus brachten ze in opdracht van de bisschop van Roermond in 1599 ten oosten van het klooster de put van St. Gerlach weer aan den dag. Daarop volgden enige rustige decennia, totdat Frederik Hendrik in 1632 de Spanjaarden verdreef in het zuiden. De Vrede van Munster van 1648 bracht hier echter geen oplossing, maar leidde

tot eindeloze onderhandelingen tussen de gevolmachtigden van de Staten-Generaal en de Spaanse ambassadeur Don Estevan de Gamarra y Contreras over de verdeling – partage – van de drie landen van Overmaas: Valkenburg, Daelhem en 's-Hertogenrade. Een van de belangrijkste twistpunten was de positie van het klooster, want onder Staatsgezag zou het zwaar worden belast en tot uitsterven zijn gedoemd. De priorin Agnes Hoen van Cartils bewoog dan ook hemel en aarde om in Spaans gebied te komen. Tot overmaat van ramp werd een groot deel van het klooster in 1655 wederom door brand geteisterd (Haas, 1971, pp. 9-10; Damen, 1956/'57, p. 86).

Figuur 4. Het klooster St. Gerlach c.a. als Oostenrijkse enclave ca. 1760 (naar een kopie van een kaart – door de landmeter J. Schoenmaeckers? – in het R.A.L. nr. 317).

Foto b. St. Gerlach, Provinciale weg 22 (“Croon”, 1660-’63) en 20 (“In de Bol”, 1683) met de tussengelegen uitmonding van de Gouden Roodweg, eertijds Vauwerstraat. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ca. 1940.

Op 25 december 1661 werd uiteindelijk een akkoord bereikt, dat sindsdien bekend staat als het Partagetractaat. Hierbij kwam het *Convent van St. Geerlach binnen syne muren* aan Spanje en kreeg het een tolvrije route over Staats grondgebied via Strabeek en Broekhem naar het Spaanse Oud-Valkenburg en Schin op Geul of via Geulem en Berg richting Maastricht. Na de ratificatie van de overeenkomst in 1662 besloten de Staten-Generaal in 1663 op herhaald aandringen van de priorin zowel de route via *Straebach ende Broechem* als die door *Geulen ende Bergh* beschikbaar te stellen, daar de eerste voor

het contact met Spaans gebied gewenst was en de tweede niet kon worden gemist, omdat de kloosterlingen in Maastricht *meest haere Coopmanschappen ... moeten haelen ... ende wederom haer coren ende gewas te marckt brengen*. Ondanks de vrije uitweg bleef Agnes Hoen zich *ein vogell in einen besloeten corff* voelen, zoals ze in 1661 schreef. De Spaanse enclave, het kloosterterrein binnen de ommuring, mat blijkens een opmeting van 1686 dan ook slechts 4 bunder, 9 grote en 7 kleine roeden, nog geen 3,7 ha. (Acte, 1662, z. p.; ARA-SG 8977, fol. 238-240; Haas, 1971, p. 32, nr. 6; Franquinet, 1877, p. 235; Harmsen,

1958/'59, p. 467).

Na de Franse inval van 1672, die wederom brand veroorzaakte, brak er een bloeiperiode aan voor het klooster. Eerst werd de westkant hersteld, in 1708 kwam de noordwesthoek tot stand. Vervolgens liet de proost Frans van Cauwenbergh in 1713 een monumentale oostvleugel optrekken met zijn wapen in het middenfronton. Daarna bouwde men ca. 1720-'25 aan de noordzijde een nieuwe kapel, die in 1735 met het kerkhof werd ingewijd. Tenslotte verrees ten zuidoosten van het klooster een vrijwel evengrote pachthoeve. De zusters bleven zich echter opgesloten voelen en berustten pas in de clausuur, toen de in 1713 Oostenrijks geworden enclave werd uitgebreid door soevereiniteitsruil van kloostergrond. Hierbij kwam in 1751 ca. één bunder aan de oostkant en in 1755 een 2½ bunder in het westen binnen het slot. De enclave, die nu 7 bunder, 15 grote en 15 kleine roeden (ruim 6,4 ha) besloeg, is na voltooiing van de barokke terreinaanleg in kaart gebracht. De ommuring bevatte aan de westkant twee hoeknissen en een middenpaviljoen, aan de noordkant de toegang naar de kapel benevens de opgeheven Oude Poort en aan de oostzijde de Grote Poort aan de oprijlaan naar de hoofdweg. Van het fraaie complex met tuinen, waterpartijen en stervormige boomgaarden – ca. 1775 globaal aangegeven op de kaart van Ferraris – hebben de zusters echter niet lang genoten. Door het Verdrag van Fontainebleau van 1785 kwam de enclave in handen van de Republiek en een jaar later verhuisden de kloosterlingen naar Roermond (Habets, 1869, pp. 128, 138, 140-141, 149; Franquinet, 1877, pp. 77, 232, 246-247, 258, 262, 274-275; RAL-k 317; De Smet, 1965, bl. Fauquemont).

In het gehucht St. Gerlach kwam de bouwactiviteit eerder op gang dan bij het klooster, zoals blijkt uit de gedateerde mergelgevels en enkele archivalia. In 1660-'63 verving Gerard Croon zijn oude boerderij op de westhoek van de Gouden Roodweg door een monumentale

gesloten hoeve (nr. 22, de 'Croon'), in 1668 verrees op de hoek van de straat naar het klooster in U-vorm de nieuwe 'Pachthof' (nr. 17), in 1683 herbouwde de brouwer Peter Haccourt zijn verbrande (al in 1565 vermelde) boerderij op de oosthoek van de Gouden Roodweg als gesloten hoeve (nr. 20, 'In de Bol') en in 1720 kwam tegenover 'Croon' weer een hoefijzervorm tot stand (nr. 11). In hetzelfde jaar en in 1723 werden beide U-vormige complexen ook door poortmuren gesloten. De vier betrokken bedrijven bleven sindsdien het sterkst, want al groeide een ca. 1700 aan de oostrand gelegen boerderijtje tegen het einde van de eeuw nog uit tot een carré, ca. 1890 maakte het plaats voor woningbouw. Van de overige agrarische panden die het straatdorpje eertijds telde herinneren thans nog twee restanten aan voormalige haakvormige keuterijen (nr. 12 uit 1765 en nr. 16, XVIIIe), een tot woning verbouwde bakstenen schuur uit 1813 (nr. 2) en een in 1823 in baksteen herbouwd boerenhuis (nr. 32, 'Geuskens') (SHBO, Philippens, 1983, p. 86-87, 201, 208, 233-238).

De gang van zaken in St. Gerlach weerspiegelt de sociaal-economische ontwikkeling in een groot gebied. Al omstreeks 1660 gingen de feodale heren – belast door schulden en niet geïnteresseerd in bedrijfsverbetering – agrarische ondernemingen afstoten. Hun plaats werd ingenomen door rijke burgers, die hun geld niet alleen staken in de aankoop, maar ook in de toepassing van nieuwe methoden en de bouw van doelmatiger opstallen. Doortastende boeren, vaak met nevenfuncties, volgden dit voorbeeld. De verbetering van het bedrijf betrof eerst het terugdringen van de braak en sinds ca. 1680 het afschaffen van slechte graansoorten, het gebruiken van beter zaaigoed en het zich sterker richten op de markt van Maastricht, die gekoppeld was aan Amsterdam. De opbrengst per ha ging dan ook tussen 1680 en 1700 sterk omhoog. Daarnaast werd in het veld tevens het 'agrarisch individualisme' zichtbaar, want waar men voorheen op feodale wij-

Foto c. St. Gerlach, Provinciale weg, links nr. 32 (“Geuskens”, 1823), rechts nr. 17 (“Pachthof”, 1668-1720) en achter de uitmonding van de oprijlaan van het kasteel: nr. 11 (1720-23). Foto: F.J. Jansen, 1971.

ze op aangrenzende akkers hetzelfde gewas moest verbouwen, volgde men nu zijn eigen voorkeur, waarbij het bezit duidelijk werd afgebakend. Tenslotte leidden de intensivering en de schaalvergroting in de sterke sector tot de ondergang van de kleine bedrijfjes (Bauduin en Jansen, 1969, pp. 63-69; Jansen, 1968, pp. 49, 54, 60, 68, 80, 83).

Gezien de gedateerde panden moet in St. Gerlach de groei van lint- tot straatdorp al omstreeks 1660 zijn begonnen. In het algemeen ontstond de verdichting door uitbreiding van bestaande opstallen, vergroting bij herbouw, toevoegingen na splitsing van panden en nieuwbouw op open terrein. Deze ontwikke-

ling kan alleen op de voet worden gevolgd bij voldoende gegevens over de structuur van vóór de Franse tijd. Voor St. Gerlach bestaan slechts twee schetsmatige plattegrondjes: op de nogal onnauwkeurige Ferrariskaart van ca. 1775 en op een kaart van *'s Lands Ravens Bosch* e.o. uit 1768, die boven de nog gedeeltelijk open lintbebouwing *Saint Gerlach* als gehuchtnaam vermeldt. Dit tekeningetje maakt een betrouwbare indruk, want de vier gesloten hoeven zijn op de juiste plaats in het wegennet aangegeven met in het westen het oorspronkelijke huis ‘Geuskens’ en in het oosten het pand uit 1765 en de voorloper van het ca. 1890 gesloopte carcé. Enige allang verdwenen kleine opstallen in

het westelijk deel komen ook voor op de Tranchot-kaart van 1805-'7 en hetzelfde geldt voor een eveneens verdwenen gebogen verbinding tussen de oude kloosterpoort en de uitmonding van de oprijlaan (De Smet, 1965, bl. Fauquemont; ARA H 3117; Tranchot, bl. 73-74).

In tegenstelling tot het plattegrondje van 1768 is bij Tranchot een door heggen gemarkeerde erfverkaveling getekend, die in hoofdopzet overeenstemt met die op het minuutplan. Door de hagen aan de buitenkant was er een duidelijke scheiding tussen nederzetting en open veld, terwijl ook in de kom een eenheid kwam door de poortfronten van de gesloten hoeven en de muren of heggen, waar tussen de straatgevels geen open mesthof lag. De haaks op de weg gerichte panden stonden vrij, immers *daer de osingdrup overvalt moet van andermans erve afstaan 1½ voet (42,6 cm), want de dackdrup moet altoos 7 duijnen op eigen erf vallen*, luidde de letterlijk uit de Ordonnantie van 1510 overgenomen bepaling in de *Instructie* voor het Land van Valkenburg uit 1778. Dezelfde instructie regelde weer de voorgevelrooilijn, het onderhoud van de *vloedsgragten* (weggreppels) en van de *haagen* en schreef voor waar nodig *vauweren* en *hekken* te hangen. Tevens werd gewezen op het naleven van de *Ordonnantie op het stuk van den Brand* uit 1732. Deze verbood strodaken, houten elementen in schoorstenen en bakovens op minder dan 25 passen van het woonhuis en eiste poelen met voldoende bluswater (De Maasgouw, 1911, p. 90; Philippens, 1983, p. 290).

De thans vergeten naam Valderstraat (1688) of Vauwerstraat (1729) voor het begin van de Gouden Roodweg (Philippens, 1983, pp. 207, 208, 233, 235) duidt op de aanwezigheid van een slagboom of draaihek als wegafsluiting, vooral in verband met loslopend vee. Aan de situering van bakovens herinneren twee exemplaren op achtererven in het minuutplan, terwijl een dorpspoel nog op de oudste kadastrakaart van Raar aan de weg bij de kloosterhoeve is getekend.

Kasteel en dorp

In 1795 werd Limburg op het noorden na ingelijfd bij Frankrijk en een jaar later gold ook hier de Wet van 15 Fructidor An IV (1 september 1796) tot opheffing van de kloosters, die daarna als domeingood op de markt zouden komen. Het sinds 1786 leegstaande convent van St. Gerlach kwam in 1797 aan bod, maar werd met annexen en de pachthoeve te Raar teruggekocht door de zusters in Roermond. Toen echter bleek, dat ze hun kloosterleven niet meer mochten voortzetten, droegen ze hun bezit ca. 1803 voor lijfrenten over aan M. Sleijpen en zijn schoonzoon Martinus Jac. Schoenmaeckers. De laatste, die met zijn vader Joes (Johannes) – landmeter en oud-ontvanger van het convent – al een rol had gespeeld bij transacties met de kloostergoederen en in 1800-'01 de eerste maire was geweest van Houthem, kreeg tenslotte het voormalige klooster met de landerijen op eigen naam. De kapel schonk hij in 1808 aan de gemeente, waarvan hij in 1810 (tot '19) weer burgemeester werd. De gemeente gaf het gebouw aan de sinds 1587 zelfstandige parochie Houthem in gebruik (tot de overdracht in 1903), zodat het kerkje naast de Vroenhof werd verlaten. De grootgrondbezitter, die zich als kasteelheer in de monumentale oostvleugel had gevestigd, brak de kloostermuur af behalve langs de noordkant en liet de westvleugel verbouwen tot boerderij. En waar eertijds een gazon met een vijver lag, kwam nu tussen aangebouwde stallen een mesthof, die in 1833 en '34 werd afgesloten door twee grote schuren met mergelblokken (!) in het vakwerk. Naar de Geul toe maakten de open beemden plaats voor boomgaarden en in het noorden omklemden hooiland, tuintjes en akkers van Schoenmaeckers het kleine straatdorp (Habets, 1869, pp. 37, 148-151; Flament, 1888, pp. 50, 54; Van Mulken, 1974, pp. 15, 117; Tranchot, bl. 73-74; AK legger v. m. gem. Houthem 1842).

Het gebied van het gehucht, waarvan de St.

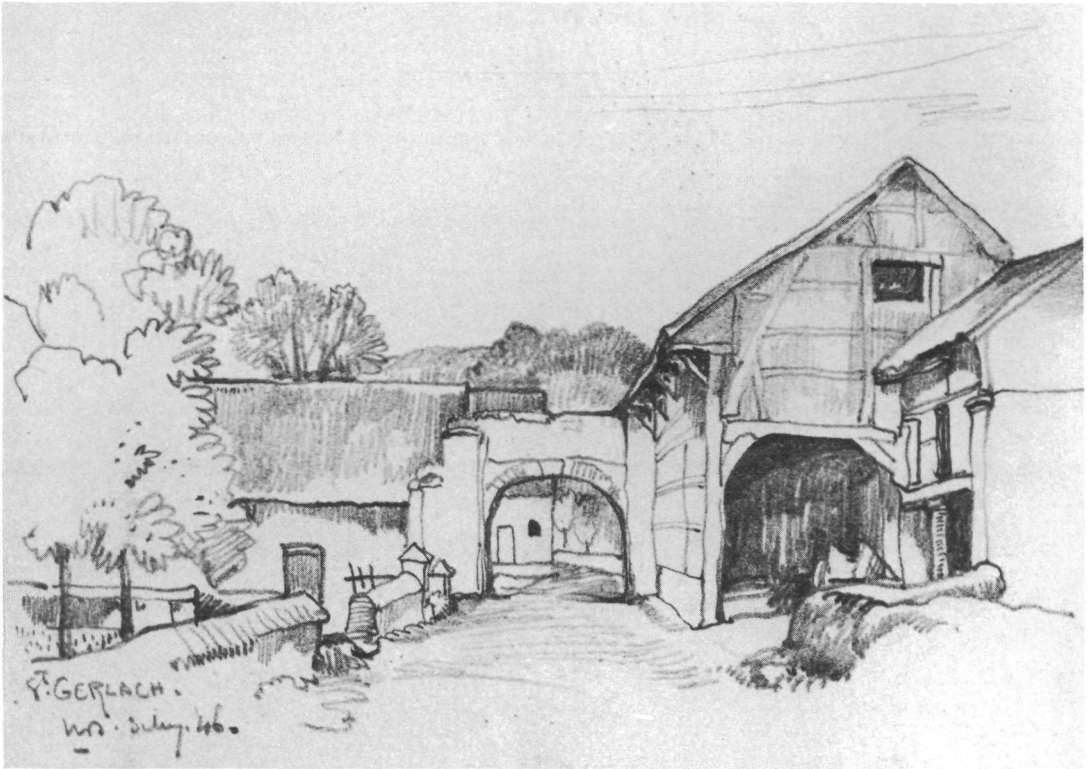

Foto d. De vakwerkschuur uit 1834 (verbrand begin jaren '50) met de poort naar de voorhof van de tot boerderij verbouwde westvleugel van het voormalige klooster. Tekening uit 1946 door Willem van den Berg.

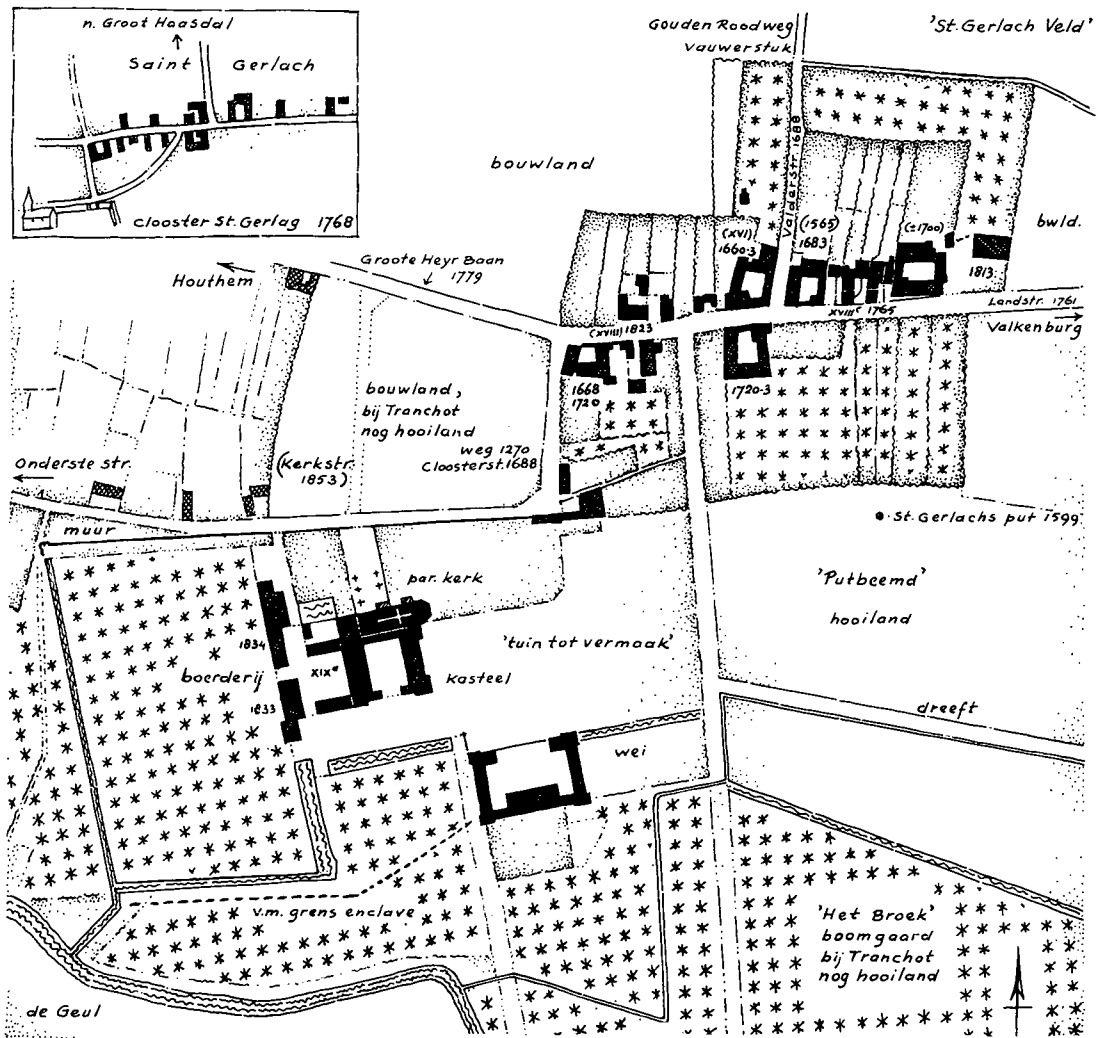
Gerlachstraat volgens de Tranchotkaart uit 1805-'7 de westgrens vormde, bestond uit drie delen: het voormalige kloosterterrein, het 'straatdorp' en de westsector met verspreide bebouwing. Blijkens de volkstelling van 1803 bedroeg het aantal ingezetenen toen 129 in 25 woningen, waarvan (onder voorbehoud) 15 stuks met 89 inwoners in het 'straatdorp'. Hier lagen ook 6 van de 7 boerderijen: de vier oude gesloten hoeven en twee jongere 'hoekpanden' aan de noordkant van de weg. De beroepen van de hoofdbewoners tonen de neergang van de kleine agrarische bedrijven: 1 brander, 1 metselaar-brander, 1 kuiper, 1 schoenmaker, 1 bedelaar en 4 'gemeene werkmannen', terwijl

van de 6 akkerlieden er 2 een nevenberoep hadden, respectievelijk herbergier en brouwer. Voor het gehele gehucht wordt het beeld nog ongunstiger: 7 boeren, 7 ambachtslieden, 6 werklui, 2 bedelaars, 1 oud-wachtmeester, 1 bode en een alleenwonende 21-jarige vrouw (zonder opgave van beroep). De onder de hoofdbewoners genoteerde namen en leeftijden kunnen nog een indicatie geven van de sterkte van de 7 boerenbedrijven. De belangrijkste zou dan 'Croon' uit 1660 zijn geweest met 6 inwonende dienstbaren, gevolgd door de gesloten hoeven van 1683 en 1720 met respectievelijk 5 meewerkende kinderen en 5 inwonende arbeiders. De overige boeren hadden

slechts 1-2 hulpen in huis en moesten dus uit de groep 'gemeene werkmannen' dagloners aantrekken (RAL FA 1059).

Het kadastrale minuutplan, dat kort vóór het Belgische bestuur van 1830-1839 werd opgezet en kort daarna is voltooid, geeft met de legger van 1842 de verdere achteruitgang van de agrarische bebouwing weer. De beide haak-

vormige boerderijtjes, waar in 1803 al een brander, een 'gemeene werkmán' en een arbeidster met aanhang in woonden, boden nu onderdak aan vijf daglonersgezinnen. Bleef hier door behoud van de voorhuizen het oude karakter nog deels bewaard, de kasteelheer zou de door hem verworven opstallen naast de uitmondning van zijn oprijlaan vervangen door

Figuur 5. St. Gerlach omstreeks 1840. Kader: een schetsmatige aanduiding van de bebouwing in 1768 (naar: Kadastraal minuutplan en legger 1842, kader: ARA 's-Gravenhage, Catalogus Hingman 3117).

groenstroken. Over de aard van de overgebleven bedrijven bestaan geen gegevens voor St. Gerlach, maar voor de gehele gemeente is er een Belgische statistiek uit 1831/32. Het aantal inwoners van Houthem was toen van 648 in 1799 toegenomen tot 732 (in 134 huizen en 4 landhuizen). De veestapel bestond uit: 61 paarden, 12 veulens, 200 koeien, 40 kalveren, 150 varkens en 500 schapen. De jaarproduktie bedroeg in vaten: aardappels 1500, haver 1200, rogge 640, tarwe 570, bonen 120, boekweit 115 en wintergerst 110. Een sterke opkomst van de aardappel en in zekere mate van de tarwe (AK Houthem Sectie A. B. C.; Van Mulken, 1974, pp. 33-34; Vander Maelen, 1835, p. 50).

Nadat het aantal inwoners van de gemeente meer dan een decennium vrijwel constant bleef – in 1844: 145 huisgezinnen, tezamen ruim 730 personen – ontstond een bescheiden groei met name in St. Gerlach, dat in 1851 al 44 huizen en 230 inwoners telde. De accentverschuiving van het oude dorp Houthem naar het gehucht begon in 1808 met de inrichting van de voormalige kloosterkapel tot parochiekerk en de vestiging van het gemeentehuis, waarbij het belang van burgemeester-grootgrondbezitter Schoenmaeckers wel niet over het hoofd zal zijn gezien. Bijgevolg kwam ook het station aan de in 1853 voltooide spoorlijn Maastricht – Aken in St. Gerlach, terwijl Houthem slechts een ‘Halte Vroenhof’ kreeg. Eveneens in 1853 vond een grondruil plaats

tussen de gemeente en de dochter en schoonzoon Corneli van de in 1839 overleden Schoenmaeckers. Hierdoor kon het echtpaar de voormalige toegangsweg uit 1270 met een stuk van de zijtak naar de Onderste straat en het grootste deel van zijn aangrenzende akker bij de kasteeltuin trekken, terwijl de gemeente rechtstreeks naar de kerk een weg kon aanleggen en daarlangs een bouwstrook kreeg. Hierop liet Corneli, die in 1856 burgemeester was geworden, een pastorie en een schoollokaal bouwen, die hij in 1857 aan de gemeente schonk (AK Houthem; Van der Aa, 1844, 1851; Van Mulken, 1974, pp. 15, 93, 110).

Ten westen van de nieuwe Kerkweg breidde men de kern vervolgens uit met burgerwoningen en middenstandsbedrijven, maar ten oosten ervan vormden de landschapstuin van het kasteel met de akker aan de overkant van de hoofdweg een bufferzone. Het straatdorp bleef geïsoleerd en de verdichting ervan sinds ca. 1850 versterkte zelfs het typologische karakter. In esthetisch opzicht wordt het straatbeeld echter ontsierd door een modern wegprofiel, armoedige erfafscheidingen en storende geveldetails, terwijl het kasteelgebied door verwaarlozing wordt aangetast. Op grond van de bescherming en het voorgeschreven bestemmingsplan zou de gemeente een actief beleid moeten voeren tot behoud en versterking van het unieke geheel, maar tot dusver is daarvan helaas weinig te bespeuren.

Afkortingen

AK Archief Kadaster te Roermond (de gegevens hieruit zijn welwillend verstrekt door de oud-hoofdplanoloog PPD L. L. L. Halders).
ARA H Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Catalogus Hingman.
ARA SG id., Archief der Staten-Generaal.

AL FA Rijksarchief in Limburg te Maastricht, Frans Archief.
RAL K id., kaartenverzameling.
SHBO documentatie St. Gerlach, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.

Literatuur

- AA, A.J. van der (1843, '44, '51). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Dl. IV (1843), V (1844), Aanhangsel (1851). Gorinchem.
- ACTE van Non-praejuditie; ende het Accord van accommodement der differenten over de verdeeling der Landen van Valckenburgh, Daelhem en 's Hertogenrade Over-Maze. 1662. 's-Gravenhage.
- BACHIENE, W.A. (1791). Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en Hedendaagsche Historie der Nederlanden. V. Amsterdam.
- BOEREN, P.C. (1967). Frankische tijd en vroege middeleeuwen; de middeleeuwen, c. 1000-1543. In: E.C.M.A. Batta et al. (red.). Limburgs Verleden. Dl. II. L.G.O.G., Maastricht, pp. 1-67.
- BAUDUIN, H.O.J.H., en J.C.G.M. JANSEN (1969). Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis. In: Studies Soc.-Econ. Gesch. Limburg 14, pp. 1-102.
- CORSTEN, S. (1984). Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364). In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 120, pp. 162-200.
- DAMEN, C. (1956/'57). Studie over Sint Gerlach van Houthem. In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 92/93, pp. 49-113.
- FLAMENT, A.J. (1888). Verkoop van domeingoederen in den Franschen tijd van eenige goederen behoord hebbende aan de abdij van St. Gerlach te Houthem. In: De Maasgouw 10, pp. 50-51, 53-54.
- FRANQUINET, G.D. (1877). Beredeneerde Inventaris der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster St. Gerlach. Maastricht.
- HAAS, J.A.K. (1971). Inventaris van het archief van het Norbertinessenklooster van Sint-Gerlach. Maastricht.
- HABETS, J. (1869). Houthem-Sint Gerlach en het adellijk vrouwenstift aldaar. In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 6, pp. 3-253.
- HABETS, J. (1888). Beknopte geschiedenis der Proosdij van Meerssen. In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 25, pp. 3-160.
- HARDENBERG, H. (1960). De Romeinse tijd. In: E.C.M.A. Batta et al. (red.). Limburgs Verleden. Dl. I. L.G.O.G., Maastricht, pp. 117-164.
- HARMSEN, Th.W. (1958/'59). De Landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg voor 1794. In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 94/95, pp. 353-469.
- HEKKER, R.C. (1981). De dorpen. In: Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Walburg, Zutphen, pp. 11-35.
- JANSEN, J.G.C.M. (1968). Landbouw rond Maastricht (1610-1865). In: Studies Soc.-Econ. Gesch. van Limburg 13, pp. 1-98.
- MAELEN, Ph. VANDER (1835). Dictionnaire géographique du Limbourg. Brussel.
- MULKEN, W. VAN (1973). Inventaris van de archieven van het kanton Valkenburg 1795-1800. Maastricht.
- MULKEN, W. VAN (1974). Inventaris van de archieven der gemeente Houthem (1800-1940). Maastricht.
- MUNSTERS, A.J. (1967). Verkenning van de Middeleeuwse kerk in Limburg. In: E.C.M.A. Batta et al. (red.). Limburgs verleden. Dl. I. L.G.O.G., Maastricht, pp. 417-530.
- PHILIPPENS, H.J.J. (1983). Houthems verleden. Eyselshoven.
- RENAUD, J.G.N. (1984). Over de bouwgeschiedenis van Valkenburg, verantwoording van een tussenbalans. In: Publ. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 120, pp. 284-308.
- SMET, A. DE (1965). Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778). Brussel.
- TRANCHOT (1803-1813). De Tranchotkaart van het gebied tussen Maas en Rijn, Nederlands gedeelte (heruitgave Keulen-Maastricht 1967-'71).
- VENNE, J.M. VAN DE (1951). Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn Heren en hun Drossaarden. Valkenburg.